

УДК 373(091)

Ірина Барбашова

ГЕНЕЗА ПРОБЛЕМИ СЕНСОРНОГО РОЗВИТКУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА МЕЖІ ХХ–ХХІ СТОЛІТЬ

Маючи багатівіковий історичний шлях еволюції, проблема сенсорного розвитку молодших учнів була сформульована наприкінці минулого століття. Її актуалізацію спричинили модернізація народної освіти у повоєнні роки, упровадження в науку системної методології, розробка психолого-дидактичних основ сенсорного виховання дітей дошкільного віку, теорій розвивального навчання, змісту освіти і шкільного підручника, реформування початкової школи, зниження віку першокласників; затвердження на державному рівні освітніх стандартів.

Психологічні аспекти вдосконалення чуттєвої сфери молодших школярів у зазначений період висвітлено в контексті теорії розвитку сприймання шляхом формування перцептивних дій (Л. Венгер, О. Запорожець, В. Зінченко, М. Подд'яков, А. Рузська, Н. Сакуліна, О. Усова, М. Шехтер та ін). Питання педагогічного керівництва сенсорним розвитком учнів були об'єктом досліджень минулих століть, активно розробляються дотепер (Т. Байбара, Н. Бібік, М. Богданович, М. Вашуленко, І. Волобуєва, І. Гудзик, С. Коробко, Л. Кочина, Л. Любарська, Л. Масол, В. Олійник, О. Проскура, О. Савченко, Н. Скрипченко, В. Тименко, Л. Хлебникова, І. Школьна та ін.), проте потребують додаткового аналізу і певної систематизації.

Мета статті полягає у визначенні еволюційних тенденцій організації сенсорного розвитку молодших учнів у період другої половини ХХ – початку ХХІ століть.

Виклад основного матеріалу. Науковий інтерес до вивчення чуттєвих процесів особистості відновився наприкінці **50-х років** минулого століття внаслідок розробки теорії формування перцептивних дій, концепцій розвивального навчання, окремих проблем перцептивного розвитку молодших учнів. У ході широкомасштабного експерименту щодо формування в дітей дошкільного віку різних видів перцептивних дій (Л. Венгер, Н. Ветлугіна, Д. Ельконін, О. Запорожець, М. Подд'яков, А. Рузська, Н. Сакуліна, О. Усова та ін.) було встановлено: провідні напрями сенсорного розвитку (формування зорового, слухового і дотикового сприймання); змістові лінії вдосконалення сприймання будь-якої модальності (засвоєння сенсорних еталонів і способів обстеження об'єктів сприймання); вирішальне значення у формуванні чуттєвих процесів продуктивних видів діяльності (малювання, ліплення, конструювання, звуковий аналіз, інтонування та ін.); послідовність виконання сенсорних дій як поступовий перехід від просторового

співвіднесення реальних об'єктів до орієнтовних операцій за уявленнями; методи і форми сенсорного виховання. Безсумнівно, педагогічні впливи на формування чуттєвої сфери дитини, розроблені в теорії і практиці дошкільного виховання, утворили ту наукову платформу, на якій ґрунтувалася методика сенсорного розвитку молодших школярів у подальші часи.

Вагомою передумовою визначення наукових засад удосконалення перцептивних процесів учнів початкових класів було психолого-педагогічне дослідження проблеми взаємозв'язку навчання і розвитку особистості (Ю. Бабанський, В. Давидов, Д. Ельконін, Л. Занков, Є. Кабанова-Меллер, Г. Костюк, І. Лернер, Г. Люблинська, Н. Менчинська, В. Паламарчук, В. Рєпкін, О. Савченко, О. Скрипченко та ін.), поширення авторських систем розвивального навчання. Так, в основу дидактичної системи за концепцією Л. Занкова покладено ідею досягнення загального розвитку школярів. Однією з його провідних ліній було обрано формування в учнів сприймання, яке, за визначенням ученого, полягає у виділенні, співвіднесенні та поєднанні чуттєвих даних про частини, аспекти, властивості спостережуваних предметів. Доведено, що в умовах розвивального навчання здійснюється якісна перебудова перцептивних процесів: вони стають різнобічними, деталізованими і, водночас, узагальненими; спостерігається легкість і рухливість взаємодії сприймань, уявлень і понять [2, с. 394–396]; встановлено механізм взаємовпливів чуттєвих, розумових і практичних операцій.

Виходячи із положень дидактичної системи Д. Ельконіна, В. Давидова, В. Рєпкіна, перцептивна діяльність молодших школярів є різновидом навчальної, яка стимулюється певними потребами і мотивами, має специфічний зміст і реалізується через систему орієнтовних дій, що виконуються в певній послідовності. У світлі теорії навчальної діяльності особливої актуальності набула проблема моделювання сенсорних явищ, зокрема властивостей мовленнєвих звуків. Констатуючи відносно високий рівень розвитку фонематичного слуху дітей молодшого шкільного віку, Д. Ельконін виявив несформованість в них дії звукового аналізу. Дуже важливо, – наголошував вчений, – не лише визначити наявність або відсутність того чи іншого звука у слові, але й установити його точне місце, з'ясувати перед яким і після якого він слідує [1, с. 28]. Ефективним способом опанування школярами навичок звукового аналізу Б. Ельконін вважав побудову моделі слова – відтворення в матеріальній формі, у графічних знаках основних відношень, що існують між його звуками [1, с. 31]. Висока результативність моделювання звукової структури слів шляхом інтеріоризації фонематичних сенсорних дій була підтверджена експериментально і зумовила поширення цього прийому в сучасній лінгводидактиці.

Багатогранно висвітлив проблему сенсорного розвитку учнів

початкової школи засновник новаторської педагогіки, заслужений учитель України, письменник В. Сухомлинський: він розкривав сутність сприймання, його значення в розумовому, емоційному і духовному розвитку особистості; доводив необхідність формування в школярів спостережливості, особливої культури перцепції; рекомендував специфічні прийоми ознайомлення дітей із оточенням. Сприймання педагог визначав як «найважливіший психічний процес, завдяки якому предмети і явища навколишнього світу, відбиваючись у нашій свідомості, породжують почуття й переживання» [7, с. 241], вважав його тим головним каналом, по якому навколишній світ протягом усього життя людини впливає на її внутрішнє, духовне життя.

Процес модернізації системи освіти у **80–90-ті роки** ХХ століття, регульований Постановою ВР СРСР «Про основні напрямки реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984), збільшення тривалості початкового навчання до 4-х років і зниження віку першокласників, розбудова національної школи в умовах державної незалежності України (1991), докорінні зміни навчальних програм і підручників знов актуалізували проблему сенсорного розвитку молодших учнів. Предметом психолого-педагогічних досліджень у зазначений період стало вивчення анатомо-фізіологічних механізмів функціонування чуттєвої сфери дітей 6–9 років, особливостей їхніх відчуттів і сприймань як пізнавальних психічних процесів, індивідуальних відмінностей у формуванні різних видів перцепції, дидактичних впливів на вдосконалення сенсорних умінь учнів (Ш. Амонашвілі, Н. Бібік, М. Вашуленко, О. Виголова, В. Вільчинський, І. Гудзик, Ю. Змановський, С. Коробко, В. Котирло, Л. Кочина, А. Матвєєва, В. Мухіна, В. Олейник, Г. Петроченко, Н. Підгорна, Н. Попова, Є. Потапова, Л. Проколієнко, О. Проскура, Г. Риженко, О. Савченко, Н. Скрипченко, В. Упадишева, Л. Хлебникова, І. Школьна та ін.).

Доведено, що будова органів зору, слуху, нюху, смаку, дотику дітей на момент їхнього вступу до школи майже не відрізняється від сенсорних систем дорослої людини; сприймання набуває певної довільності. Проте встановлено, що в молодшому шкільному віці перцепція характеризується підвищеною емоційністю, недостатньою диференційованістю, слабкістю поглибленого аналізу; до того ж виявляються індивідуальні відмінності сформованості сенсорики, пов'язані переважно з порушеннями зору і слуху, у тому числі фонематичного [3, с. 27, 158].

В основу розбудови системних дидактичних впливів на формування перцепції дітей було покладено, принаймні, три вихідні тези: по-перше, сприймання навчальної інформації є початковим етапом навчання; по-друге, вдосконалення сенсорних процесів є можливим лише тоді, коли вони стають предметом цілеспрямованого виховання; по-третє, перцепція учнів розвивається як раціонально організована діяльність чуттєвого пізнання [3, с. 27]. Цільовими напрямками такої сенсорно-пізнавальної

діяльності О. Савченко вважає формування у школярів «чутливості слуху», «вправності руки», «гостроти зору», підкреслюючи при цьому необхідність забезпечення наступності відповідних ліній дошкільного розвитку особистості [5, с. 5]. У визначенні змісту перцептивного навчання впливовою детермінантою стала розробка у 80-ті роки культурологічної концепції змісту освіти (В. Краєвський, В. Ледньов, І. Лернер, М. Скаткін та ін.). Згідно з даним підходом, обрано дві провідні змістові лінії перцептивного навчання молодших школярів: засвоєння сенсорних еталонів і формування способів сприймання, за допомогою яких реалізується широка орієнтація в оточуючій дійсності (споглядання, слухання, обмацування тощо) [3, с. 28]. Організація сенсорного розвитку молодших школярів здійснювалася в аналізованій період на міжпредметній основі, що стало певною традицією початкової ланки освіти. Ефективними у цьому контексті визнано всі навчальні заняття, зокрема такі види змістовної діяльності, як: ознайомлення з творами мистецтва, образотворча діяльність учнів, робота з математичним матеріалом, оволодіння читанням і письмом, музичні і фізкультурні заняття тощо. Методичний арсенал сенсорного розвитку охоплював бесіди, пояснення, ілюстрування, демонстрування, спостереження, вправи, ігрові ситуації тощо. Передбачалося поетапне формування перцептивних процесів: від зовнішніх, практичних дій із предметами, що сприймаються, до внутрішніх, розумових – осмислення отриманої інформації. Ученими встановлено найважливіші дидактичні умови вдосконалення чуттєвої сфери школярів: правильний добір об'єктів сприймання, створення в дітей відповідного емоційного настрою, обрання раціонального «маршруту» обстеження зовнішніх властивостей предметів і явищ, засвоєння учнями слів, що фіксують властивості предметів, контроль і самоконтроль виконання перцептивних дій, застосування наочних засобів [3, с. 28–31].

Вагомим досягненням у контексті збагачення сенсорного досвіду молодших учнів стало видання в 90-х роках навчальних посібників розвивального спрямування «Барвистий клубок» (1995, 1996), «Розвивай свої здібності» (1995, 1998), «Умій вчитися» (1995, 1996), підготовлених О. Савченко. Ілюстрації, запитання і завдання, тексти посібників чітко реалізують лінії вдосконалення зорової, слухової і дотикової перцепції, передбачають цілеспрямоване й опосередковане виконання сенсорних операцій, сприяють засвоєнню еталонів чуттєвих якостей і різноманітних способів обстеження предметів, збагачують резерв відповідних словесних позначень.

Радикальне перетворення освіти України в *першому десятилітті XXI століття*, перехід до масової 4-річної початкової школи, затвердження вперше в історії країни Державного стандарту початкової загальної освіти, оновлення на цій підставі навчальних планів, програм, підручників, методичних посібників для вчителів, організація навчально-

виховного процесу на засадах гуманної, особистісно орієнтованої педагогіки, оформлення системно-генетичної концепції психології сприймання спричинили наступний етап еволюції поглядів щодо сенсорного розвитку молодших школярів.

Актуальність зазначеної проблеми найповніше аргументувала О. Савченко, звертаючи увагу вчителів і науковців на такі її аспекти, як незавершеність формування процесів сприймання в учнів 6–7-літнього віку; невисокий показник охоплення дітей дошкільними закладами, у яких сенсорний розвиток особистості здійснювався б цілеспрямовано; визначальну роль чуттєвого досвіду школярів у їхній пізнавальній діяльності, функціонуванні різних видів мислення (наочно-образного, практичного, словесно-логічного, або понятійного); схожість особливостей перцептивної сфери дітей-дошкільників і молодших учнів. На цій підставі та з урахуванням того факту, що початкова школа оновлювалася не автономно, а в контексті системного реформування освіти, учена робить висновок про необхідність реалізації в 1–4 класах ліній дошкільного розвитку дитини у встановлених ще на попередньому етапі напрямках – «чутливе вухо», «гостре око», «вмілі руки» – і перспективне продовження їх на подальших ступенях навчання [6, с. 6–7].

У формуванні зазначених видів сприймання на початку XXI століття остаточно закріплюється діяльнісний підхід: удосконалення перцептивних процесів організується як повноцінна навчальна діяльність, що має специфічний зміст, методи, засоби і форми, а її структурною одиницею обрано загальнопізнавальні вміння (виділяти у предметах певні ознаки, розрізняти розмір, форму, колір, смак тощо; знаходити у двох об'єктів однакові, схожі та різні зовнішні ознаки; зіставляти групи предметів за однією суттєвою ознакою, помічати зміни в спостережуваних об'єктах тощо) [4, с. 7].

Вирішального значення в унормуванні змісту сенсорного розвитку мало затвердження на державному рівні низки узгоджених документів – Державного стандарту початкової загальної освіти, варіативних навчальних програм і підручників, – у яких чітко простежується поліпредметна основа вдосконалення чуттєвої сфери молодших школярів. Так, вагомий змістовий ресурс для формування **зорового кольорового і просторового сприймання** містили освітні галузі «Мистецтво» (лінія «Образотворче мистецтво»), «Математика», «Технологія»; державні вимоги до зорового сенсорного розвитку полягали в засвоєнні школярами: 1) знань про кольори, геометричні форми, відношення між предметами за розміром і розміщенням у просторі; 2) умінь цілеспрямовано сприймати й аналізувати явища і об'єкти навколишнього світу, твори мистецтва; відтворювати кольорові та просторові властивості предметів у різних видах практичної, пізнавальної та художньої діяльності. Навчальний матеріал для вдосконалення **слухового фонематичного сприймання**

відображено у змісті освітньої галузі «Мови і літератури»; державні вимоги до слухового фонематичного сенсорного розвитку виявлялися в опануванні учнями: 1) знань про мовні звуки; 2) умінь спостерігати за роботою артикуляційних органів, відтворювати послідовність звуків у слові, виконувати аналітико-синтетичні та конструктивні навчальні дії зі словами на фонематичному рівні, відпрацьовувати правильну вимову звуків. Основний потенціал для розвитку *слухового музичного сприймання* відбито в змісті освітньої галузі «Мистецтво» (лінія «Музичне мистецтво»); державними вимогами до слухової музичної сенсорної грамотності визнано: 1) засвоєння знань про музичні звуки; 2) формування вмінь сприймати музичні твори, відтворювати властивості музичних звуків у вокально-хоровій роботі, музикуванні, імпровізації, ритмічно-танцювальних рухах. Зміст освіти, який сприяє формуванню у школярів *дотикового сприймання*, було визначено в освітніх галузях «Технологія», «Людина і світ»; державні вимоги до дотикової сенсорної освіченості склали: 1) знання про фізико-механічні якості предметів, їх просторові ознаки; 2) уміння обстежувати різноманітні матеріали шляхом їх обмацування, тертя, натискування [4].

У методичних посібниках увагу вчителів спрямовано на застосування у збагаченні чуттєвих вражень школярів широкого кола загальнодидактичних методів; серед засобів навчання перевага надавалася натуральному, зображувальному, символічному унаочненню; доведено ефективність навчальних комплексів на базі ЕОМ; основними формами організації перцептивного розвитку визнано окремі уроки або їх фрагменти, позаурочні заняття, у ході яких пізнавальна діяльність учнів набувала ознак фронтальної, групової, парної, індивідуальної роботи. Рациональному використанню цього розмаїття ресурсів формування сенсорної сфери сприяло запровадження особистісно орієнтованої дидактичної концепції, спрямованої на виявлення і структурування суб'єктивного чуттєвого досвіду дитини, варіативне конструювання відповідного навчального матеріалу, врахування різного темпу його засвоєння окремими дітьми чи групами, стимулювання школярів до самостійного вибору найбільш значущих для них способів обстеження об'єктів сприймання, застосування діагностичних видів контролю і самоконтролю, забезпечення рефлексії тощо.

Отже, у контексті модернізації дидактико-методичної і нормативної бази початкової ланки освіти в період другої половини ХХ – початку ХХІ століть сформувались чітко виражені тенденції щодо організації сенсорного розвитку молодших учнів: 1) цільовими напрямками проголошено збагачення зорових (кольорових і просторових), слухових (фонематичних і музичних), дотикових (просторових і фізико-механічних) сенсорних процесів; 2) методологічними засадами формування сенсорики особистості визнано положення концепцій психології сприймання,

розвивального навчання, теорій навчальної діяльності, змісту освіти; 3) у межах кожного виду сприймання окреслено змістові лінії формування перцепції (опанування учнями еталонних знань про найтиповіші зовнішні ознаки предметів і явищ дійсності та засвоєння узагальнених способів їх обстеження), зафіксовані в нормативних документах державного рівня – освітніх стандартах, навчальних програмах, підручниках для загальноосвітніх закладів I ступеня; 4) методику вдосконалення сенсорних вражень молодших школярів утворювали урочні і позаурочні форми навчання, загальнодидактичні методи, специфічна послідовність пізнавальних дій (поетапне переведення операцій із реальними об'єктами або їх схематичними зображеннями у площину перцептивних співвідношень) із застосуванням найрізноманітніших наочних засобів; 5) провідним у навчанні школярів перцепції обрано міжпредметний підхід. Є очевидним, що у другому десятиріччі XXI століття започатковується наступний етап еволюції проблеми сенсорного розвитку молодших школярів, зумовлений затвердженням Державного стандарту початкової загальної освіти (квітень 2011 р.), розробкою нових навчальних програм, підручників, методичних посібників.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження полягають у висвітленні специфіки організації сенсорного розвитку молодших учнів на інших історичних етапах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вопросы психологии учебной деятельности младших школьников : [сб. науч. трудов / под ред. Д. Б. Эльконина, В. В. Давыдова]. – М. : АПН РСФСР, 1962. – 278 с.
2. Занков Л. В. Избранные педагогические труды / Леонид Владимирович Занков. – М. : Новая школа, 1996. – 432 с.
3. Навчання і виховання шестирічних першокласників : [зб. наук. праць / упоряд. К. С. Прищепа]. – К. : Радянська школа, 1990. – 255 с.
4. Програми для середньої загальноосвітньої школи : 1–4 класи. – К. : «Початкова школа», 2006. – 432 с.
5. Савченко О. Я. Вимоги до якості початкової освіти / О. Я. Савченко // Початкова школа. – 1995. – № 1. – С. 4–6.
6. Савченко О. Новий етап розвитку 4-річної початкової школи / О. Савченко // Початкова школа. – 2000. – № 1. – С. 6–10.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори / В. О. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1976. – Т. 1. – 1976. – 654 с.